

השינויים בקיבוץ בשלהי המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21

אליעזר בן-רפאל עם מנחם טופל, שלמה גץ, ארזה אברהמי (עורכים) ובשיתוף אליאט אורחן, הקיבוץ: סיכון ההישרדות. רמת אפעל, ירושלים, חיפה וטבעון: יד טבנקין, מאגנס, המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי באוניברסיטת חיפה והמדור לחקר החינוך הכפרי באורנים, 2011. 277 עמ'.

יובל דרור

הספר "הקיבוץ: סיכון ההישרדות" נקרא כך משום שהוא מתרכז בסיכונים הטמונים בפלורליזם הקיבוצי, המתקיים בעשורים האחרונים בקיבוצים ובתנועה הקיבוצית ומאפשר את הישרדותם. הפלורליזם מוגדר כ"אופן שבו מתפתחת ההטרוגניזציה של המרקם החברתי בכל קיבוץ וכן הטרוגניזציה של המודלים הקיבוציים ברמת המגור ככלול" (פתח דבר). הסיכונים שבו נובעים משני גורמים עיקריים וסותרים: תחושת הכישלון בשמירה על הקיבוץ ועל ערכיו, העלולה להביא את חבריו לרצות להיפטר ממנו כ"מותג", והצלחה מרחיקת לכת בהנהגת השינויים, העלולה להביא את הקיבוץ אל מחוץ להגדרתו ה"מתחדשת" ביותר. הספר הוא המשכו של חיבור קודם מאת אליעזר בן-רפאל ומנחם טופל, "הקיבוץ על דרכים מתפצלות" (2009), שיצא בעקבות ועדת הסיווג של הקיבוצים (ועדת בן-רפאל, 2003) שהחליטה על חלוקה ל"קיבוץ מתחדש", "קיבוץ שיתופי" ו"קיבוץ עירוני". השאלה המרכזית שנדונה בספר הראשון הייתה "קיבוציות מהי?", בהנחה שבקיבוץ התחוללה מהפכה לא טוטלית, כשמו של ספר מוקדם יותר מאת בן-רפאל, שראה אור ב-1996 ועוד אדרש אליו בהמשך. שאלת ההמשך בספר "ההישרדות" נוגעת כאמור למושג "פלורליזם". הקשר בין הספרים

* פרופ' יובל דרור, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב.
דואר אלקטרוני: droryuvl@post.tau.ac.il

הללו, העוסקים במשבר התנועה הקיבוצית שהחל באמצע שנות ה-80 של המאה ה-20, איננו מקרי. הם גם מתייחסים לספרי מחקר אחרים, הדנים בשינויים שהתחוללו בקיבוץ בזמן הזה. אסקור תחילה בקצרה את הספר הנדון וארחיב באשר לכלל המחקרים ממדעי החברה, העוסקים במשבר הקיבוץ ובשינויים שחלו בו, מתוך השוואה ביניהם.

בן-רפאל ועמיתיו מתרכזים ב"פלורליזם" חברתי בכלל וב"פלורליזם קיבוצי" בפרט ועוסקים בקיבוץ כחלק מן העיסוק בחברה המודרנית והישראלית בכלל. מהו קיבוץ כיום? היש מגוון קיבוצי שניתן להגדירו במכנה משותף? האם הפלורליזם החדש בקיבוץ של היום הוא המשך לקיבוץ של העבר? האם אבד לגמרי ייחודו של הקיבוץ, והוא פלורליסטי כיתר רכיביה של החברה הישראלית? הפלורליזם הקיבוצי נבחן בשני פרקיו הראשונים של הספר מבפנים ומבחוץ: אינפורמנטים חברי קיבוץ ברמה הארצית, האזורית (במועצות האזוריות ובמפעלים האזוריים) והמקומית (מזכירים, יו"רים ומנהלי קהילות וגזברים) רואיניו באשר לקשריהם עם פקדי המסד במשרדי הממשלה הנוגעים לקיבוץ (משפטים, פנים וחקלאות) ובמנהל מקרקעי ישראל. בכירים אלו רואיניו באותן סוגיות, הנוגעות כולן לשונות ולשינויים המפליגים שהתחוללו בקיבוצים. לפרקים אלו נוסף נספח מועיל – מאמר על מנהל מקרקעי ישראל וקשריו-מאבקיו עם התנועה הקיבוצית מאת גדעון ויתקון, מי שהיה מנכ"ל הסוכנות ולאחר מכן, בסוף שנות ה-80 ובראשית שנות ה-90, מנכ"ל מנהל מקרקעי ישראל. בפרק השלישי, הרביעי והחמישי התרכזו החוקרים במידע שאספו באמצעות אינפורמנטים מקומיים, "נאמני מחקר", במדגם של 14 קיבוצים, שהיוו "חקרי מקרה" המייצגים את הפלורליזם לצורותיו השונות. הדיווחים והראיונות שנאספו התייחסו לסוגיות טעונות, כגון קליטת חברים חדשים, שיוך הדירות לחברים, פנסיה לוותיקי הקיבוץ, מסי הקהילה, ההרחבות הקהילתיות והשתלבותן בקיבוץ והעימותים הנגרמים בשל הפלורליזם של האוכלוסיות השונות בקיבוץ. הפרקים הפנים-קיבוציים נחתמו בפרק החמישי, שעובד מחדש מתוך בן-רפאל וטופל (2009) ועניינו הפלורליזם של חברי הקיבוץ עצמם – האם גם הקיבוצניקים השתנו עד כדי כך שאינם רואים את הקיבוץ בדרך דומה? סקר עמדות שנערך בקרב מדגם מקיף של חברי קיבוץ התמקד בזהות הקיבוץ על-פי דירוג החשיבות של ערכי הקיבוץ בעיני חבריו – בראשם נמצאו ביטחון כלכלי, ערבות הדדית ואיכות חיים, ורק אחריהם משימתיות לאומית, שוויוניות ושותפות בנכסים. הפרק השישי יוחד ל"פלורליזם המגזרי", לבחינת התמודדותה הבעייתית של התנועה הקיבוצית עם הפלורליזם בתוך הקיבוצים ואוכלוסיותיהם, בין הקיבוצים לגוניהם ובינם לבין מוסדות המדינה. בפרק זה קבעו המחברים שרשם האגודות השיתופיות, כרשות ממלכתית ולא תנועתית, הוא "שומר הסף" הקובע מיהו קיבוץ – שיתופי או מתחדש – ולא התנועה הקיבוצית. התנועה, שזה לכאורה תפקידה, דואגת בעיקר לשמירת זיקתם של הקיבוצים אליה כמסגרת המגנה על האינטרסים שלהם, ועל כן גודלה הוא המעסיק את קברניטיה ולא זהויותיו המשתנות של הקיבוץ. בפרק השביעי והאחרון,

"בהעדר אידאולוגיה", מופו הסוגיות העיקריות שעל סדר היום החדש של הפלורליזם הקיבוצי והמגזרי על רקע הפלורליזם הכלל-ישראלי, על החיוב ועל השלילה שבהן. השינויים המפליגים אפשרו בקיבוצים את שיבת הבנים ואת קבלתן של אוכלוסיות חדשות של נקלטים, ולטענת המחברים, שינויים אלו ממשיכים להצדיק את השימוש במושג "קיבוץ", המשתנה והשיתופי כאחד, גם במציאות של ימינו. בקיבוץ התחוללה "מהפכה לא טוטלית", ובראשית המאה ה-21 הערבות ההדדית בתוכו עדיין נשמרת, הקהילה כולה מקבלת החלטות עקרוניות ולתנועה יש נוכחות ביישובים – ואלו הם סממנים קיבוציים מהותיים וחיוביים. לצדם קיימים הסיכונים העתידיים שנמנו בראשית הסקירה. נספח מועיל נוסף בסיום הספר הוא מחקרם של סיגל בן-רפאל גלנטי ואלון פאוקר על הפלורליזם הפוליטי של חברי הקיבוץ כיום, המתבטא בביזור בחירותיהם המפלגתיות בניגוד לנאמנויותיהם הבלעדיות למפלגות השמאל בעבר.

"הקיבוץ: סיכון ההישרדות" איננו רק המחקר הערכני ביותר שבמחקרי השינויים שחלו בקיבוץ בשלהי המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21. יש בו יתרונות רבים נוספים בהשוואה למחקרים אחרים בתחום, שרובם ככולם נכתבו בידי חברי קיבוץ ובמסגרת מכוני המחקר הקיבוציים. את המחקרים האלה אפשר לחלק לשניים: מחקרים כלליים ומקיפים על השינויים, ומחקרים על תחומים והיבטים מסוימים. במחקרים הכלליים יש למנות תחילה את הספרים שקדמו ביד טבנקין לספר הנסקר, ובדומה לו נערכו ונכתבו בידי בן-רפאל עצמו, שאיננו חבר קיבוץ כיום אך כהצהרתו בפרסומיו היה חבר חניטה במשך 20 שנה. סדרת המונוגרפיות המחקריות של יד טבנקין, שנכתבו בעיקר כעבודות תזה ודוקטורט באוניברסיטאות וכחלק ממחקר מקיף על "הקיבוץ במפנה המאה" שבראשו עמד בן-רפאל, סוכם בשני ספרים: "חושבים קיבוץ – שיח אנשי אקדמיה, חוקרים וראשי התנועה", שעסק בשינויים ובממצאי מחקרים שהיו יפים לשעתם ואינם אקטואליים עוד (בן-רפאל ואלי אברהמי, 1994), ו"מהפכה לא טוטלית" (1996), שאף תורגם לאנגלית. מבין המונוגרפיות שהיו חלק ממיזם זה יש לציין במיוחד שלושה מחקרים פנים-קיבוציים מקיפים נוספים: יובל אשוש וטל רפפורט (1999) בחנו את השינויים העיקריים – הפרטת תקציבי המזון, הרשות להחזיק רכב פרטי והתגמול הדיפרנציאלי בתמורה לעבודה. אלי אברהמי (2002) חקר את "קיבוץ 2000 בעיני חבריו" בדרך איכותנית ומיין את ממצאיו לקטגוריות-העל "משבר", "שינויים", "ניכור", "סולידריות", "זהות" ו"גבולות" בין הקיבוץ לסביבתו. שלומי רביד עיבד את עבודת הדוקטורט שלו, שנכתבה בהנחיית אסא כשר, לספר "נורמות וערכים – המשכיות או מהפכה" (1999), שגרסה חלקית ומוקדמת שלו הופיעה במסגרת "הקיבוץ במפנה המאה". הוא בחן את השתנות הנורמות ואת דפוסי החיים בקיבוץ מתוך התייחסות לערכיו הבסיסיים והסיק – בניגוד לבן-רפאל – כי מדובר במהפכה כוללת, בשינוי ערכי מהותי ולא טכני של הקיבוץ, שחל על כל תחומי חייו. למעט חיבורו של רביד, ניתן לראות בכל הפרסומים הללו רצף מחקרי אחד שנווט

על-ידי בן-רפאל. המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי באוניברסיטת חיפה פרסם אף הוא מונוגרפיות על השינויים בקיבוץ. הבולט שבמחקרים אלו, המנוגד מבחינה תאורטית ואף מבחינת מסקנותיו למרבית המחקרים של "מפנה המאה" ושל "מהפכה לא טוטלית", הוא "הקיבוץ בעידן של שינויים" (1996), ספרם המקיף של מנחם רוזנר ושלמה גץ, בני הפלוגתא של בן-רפאל. מחקרים עקב אחר העשור הראשון של השינויים שחלו בקיבוץ לאחר המשבר של אמצע שנות ה-80, ומחבריו הזוהירו, בדומה לרביד, מפני המהפכה הטוטלית העלולה להתחולל במהותו של הקיבוץ.

מכון המחקר יד יערי (של הקיבוץ הארצי לשעבר) איננו עוסק על פי רוב במחקר עכשווי של הקיבוץ. עם זאת, התפרסם במסגרתו ספרו של שמחה שלסקי, חוקר מחוץ לקיבוץ, "תמורות בקיבוץ בראי המחקר – ממצאי מחקרים ומשמעויותיהם" (1997). הספר הוא חריג חיובי בכל המחקרים המקיפים על השינויים בקיבוץ בשל היותו מחקר-על, המגדיר, באמצעות ניתוח כל המחקרים שהתקיימו עד להופעתו, את "התמורות", "תפוצת השינויים, תומכיהם וכיוניהם", "דינמיקת השינוי" ו"מגמותיו" וסוקר "גישות סוציולוגיות לשינוי".

המחקרים הממוקדים יותר הם בעיקר מתחום הכלכלה. שלושה מחקרים עסקו בשינויים המרכזיים בכלכלה הקיבוצית. טופל (2005) דן ב"המנהלים החדשים" בהתעצמות העילית הטכנוקרטית של מנהלי הקיבוץ בזמן השינויים בקיבוץ, שחלה בד בכך עם מגמות "ההפרטה" ו"הניהוליות" שהגבירו את כוחם של המנהלים בהשוואה לעובדים ולחברים הכפופים להם, ו"בשיזור בסביבה" שחל תוך אובדן מתמשך של הייחודיות הקיבוצית של פעם.

מחקריהם ההיסטוריים-כלכליים של דני רוזוליו (1999) ורן חכים (2009) הם מחקרים משווים במהותם. רוזוליו השווה בין שני משברים כלכליים בתולדות הקיבוץ: המשבר של סוף שנות ה-50 ותחילת שנות ה-60 והמשבר של אמצע שנות ה-80. למרות הדמיון הרב ביניהם הוא מצא שההסדרים, שבאו בעקבותיהם וגרמו לשינויים בקיבוץ, הושפעו בעיקר מן החברה הסובבת: השיח שלה השתנה מאוד מימי ראשית המדינה, והגישה החוזית, האינטרסנטית והאינדיבידואליסטית ששלטה בעשורים האחרונים במדינה כולה גרעה גם מן הקולקטיביות הקיבוצית. חכים ניתח את הקיבוץ ואת התהליכים הכלכליים שהתרחשו בו החל בימיו הראשונים בדגניה ובעלייה השלישית והרביעית, דרך שנות המאבק להקמת המדינה ומשבר שנות ה-50, עד מהפך 1977 ומשבר החובות ב-1985, וכלה בהסדר החובות האחרון מ-2005. הדגשים שמצא נגעו למשברים הכלכליים בכל השנים בחקלאות ובתעשייה, להשקעה הציבורית בהקמה ובמימון השוטף של הקיבוצים ולביטחון הסוציאלי של חברי הקיבוץ.

גם "אופקים בגיאוגרפיה", גיליון נושא שהוקדש לתמורות בקיבוץ, עוסק בחלקו הגדול בכלכלה הקיבוצית (מעוז, אפלבוים וטופל, 2006). המאמר הפותח של אבי לפידות, לביאה אפלבוים ומירה יהודאי הוא מאמר משלב במהותו: "הקיבוץ בסביבה

משתנה – בין הישרדות לשמירת ערכים", אך הוא מתמקד בהיבטים הכלכליים, החיצוניים והפנימיים, של השינויים בקיבוץ ובדרכי הפיכתו לתאגיד. יתר המאמרים דנים במנהלים הטכנוקרטיים (טופל ובן-רפאל), בתמורות בעבודה (יחזקאל דר), במעמדה התעסוקתי והפוליטי של הנשים בקיבוץ המשתנה (מיכל פלגי) – וכן בקיבוצים העירוניים (אלי אברהמי ואודי מנור) וביחסי הגומלין בין הקיבוץ לבין האזור שהוא ממקום בו (ליילך לב ארי, אברהם פוויץ, אורנה שמר ועפרי דגני).

עד כאן המחקרים העיקריים העוסקים בשינויים שהתחוללו בקיבוץ בעשורים האחרונים והשוואתם לספרם של בן-רפאל ועמיתיו בעיקר מבחינת החקר של מכלול השינויים או היבטיהם הכלכליים. מובן שהתמקדות צרה יחסית לגיטימית ואף רצויה, אך משום שהקיבוץ הוא צורת חיים כוללנית גם כיום, עדיפים מחקרים חובקי כול, והם שנסקרו כאן. לתבחין זה ניתן להוסיף תבחינים אחרים, שעל-פיהם ניתן להעריך את תרומתם של המחקרים הדנים בשינויים בקיבוץ. הממד ההיסטורי במחקרים אלו חשוב ביותר. הפרסומים של שנות ה-90 של המאה ה-20 נערכו כעשור ואף פחות מכך מפרוץ המשבר הגדול, בפרט אם עובדו ממחקרים אקדמיים שקדמו להם. חלק מן החוקרים המובילים סברו אז ש"ב-1994 נראה כי הסתיים שלב בתהליך השינויים. חלה האטה בתפוצתם נוסח 'הקיבוץ החדש'. התייצבה החלוקה בין שינויים מעטים יחסית הנפוצים ברוב הקיבוצים ושינויים מרחיקי לכת הנפוצים במיעוט קטן של קיבוצים" (רוזנר וגין, 1996, עמ' 235). מחקרי שנות האלפיים, המציגים נקודת מבט היסטורית ממושכת יותר, כבר ניפצו אשליה זו והראו שינויים קיצוניים יותר, הנפוצים במרבית הקיבוצים במידה זו או אחרת. היבט היסטורי אחר מתייחס להשוואה בין הקיבוץ של היום לבין הקיבוץ של פעם. המחקרים ההיסטוריים-כלכליים של רוזוליו (1999) ובעיקר של חכים (2009) מביאים תמונה היסטורית רבת-שנים, ואילו בשאר המחקרים, כולל "הקיבוץ: סיכון ההישרדות", חסר המבט המעמיק לאחור.

ככל שנקודות המבט על השינויים רבות יותר, פנימיות אך גם חיצוניות, כן ייטב למחקר. מראשית מחקרי החברה והחינוך בקיבוץ, עוד בשנות ה-40 של המאה הקודמת, עלתה השאלה אם חברי קיבוץ יכולים לחקור את עצמם, ולו גם שלא בקיבוציהם. מחקרו המפורסם ומלא השגיאות של ברוננו בטלהיים על "ילדי החלום" הקיבוצי (Bettelheim, 1969) הראה שאי הכרת החיים בקיבוץ הייתה בעוכרי המחקר. להבריל, צבי לביא (1991), ממייסדי החינוך המשותף ולימים מחוקריו המובהקים, הציע ואף ביצע מחקרים משותפים עם עמיתים שמחוץ לקיבוץ. חשיבות השילוב הזה בין פנים לבין חוץ עולה נוכח העובדה שמרבית מחקרי השינויים בקיבוץ נערכו בידי חברי קיבוץ ובמכוני המחקר הקיבוציים. למעט בן-רפאל עצמו ובן-רפאל גלנטי, יתר חוקרי הספר הנסקר הם חברי קיבוץ, ונחקריו הם אינפורמנטים מן הקיבוץ ומן הפקידות הבכירה לגוניה. גיוון נקודות המבט והנחקרים הוא יתרון הקיים גם ב"הקיבוץ על דרכים מתפצלות" (2009), אך חסר ברוב המחקרים האחרים, למעט המחקרים הכלכליים.

עם זאת, בשל הפלורליזם הקיבוצי של היום מתעצם ההכרח לחקורו מבפנים על-ידי מי שמצויים ברזי רזיו. בספר זה של בן-רפאל ועמיתיו ניתנה התשובה לכך בשתי דרכים ייחודיות. הראשונה, עריכתו על-ידי צוותי חוקרים משלושה מכוני מחקר קיבוציים, שדגשיהם התוכניים והמתודולוגיים שונים: יד טבנקין, המרכז המחקרי, הרעיוני והתיעודי של התנועה הקיבוצית, המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי באוניברסיטת חיפה והמדור לחקר החינוך במרחב הכפרי שבאורנים. השנייה, "נאמני המחקר" היו ב-14 קיבוצי המדגם, ובעיקר בקיבוצים שרואיניו לעומק, "דמויות בולטות... אשר... יכלו להיחשב למה שנקרא בספרות resource people או 'אנשים בעלי ידע ומעורים בנעשה'... כשבעים איש ואישה" (עמ' 19, 2011). גם בשתי הדרכים האלה עולה הספר על מקביליו בחקר השינויים בקיבוץ.

עצם הביסוס התאורטי, הסוציולוגי ברובו, של מחקרי השינויים בקיבוץ הוא קנה מידה חשוב ביותר להערכתם. מחברי הספר הזה וקודמיו מבית מדרשו של בן-רפאל נדרשו למחלוקת רבת-שנים עם רוזנר ועמיתיו, הטוענים ששינויים קיצוניים מדי בקיבוצים עלולים להביאם לכך שבעתיד יחדלו להיות קיבוץ, מבחינה סוציולוגית ואף משפטית, כפי שניתן ללמוד מניסיון של קומונות אחרות. לשיטתם, רק שמירה על עקרונות הקיבוץ תבטיח את הישרדות הקיבוצים כפי שהם ולא כיישובים קהילתיים. רוזנר וגין (1996) אף הציעו דגם קומונלי שלישי כתשובה לניגוד שבין דגמי ה"שוק מול היררכיה" וטבעו את המושג "שינוי היברידי" של קיבוץ, המנסה לשלב בין ערכים סותרים, קיבוציים ושאינם קיבוציים, ועלול שלא להתמיד כקיבוץ. בן-רפאל ועמיתיו מציגים ב"הקיבוץ: סיכון ההישרדות" תשובה תאורטית נרחבת לגישתו הפסימית של רוזנר, המתבססת על דיון מפורט בראשית הספר ובסיכומו במונח הפלורליזם בחברה המודרנית בכלל ובחברה הקיבוצית שבישראל בפרט. יתרה מזאת, הפלורליזם הוא המשך תאורטי לגישה הקונפליקטואלית של בן-רפאל, שפורטה בסדרת מחקריו שקדמה לספר זה. ב"קדמה כנגד שוויון – ריבוד ושינוי בקיבוץ" (1986) הוא המשיג את מונחי היסוד "הריבוד הקיבוצי המודרני" ו"קבוצות הקונפליקט הצוברניות" שבו. ב"מהפכה לא טוטלית" (1996) שורטטה הזהות הקיבוצית כמורכבת מתחומי הקהילה (ובה שוויוניות שיתופית כנגד אינדיבידואליזם), המשק (שותפות עסקית כנגד הישגיות) והאליטיזם הפוליטי-ציבורי (סטטוס של מנהיגות כלל-לאומית כנגד אגואיזם קולקטיבי). ב"הקיבוץ על דרכים מתפצלות" (2009) הוגדרה "הבניה קולקטיבית מחדש" בתהליך תלת-שלבי של "פירוק ובינוי", "גיבוש הייחוד" ו"ניסוח מחדש של הזהות הקולקטיבית". ויכוח זה בין שתי האסכולות העיקריות בחקר הקיבוץ עולה בהרחבה גם אצל אשור ורפפורט (1999). ביתר המחקרים ההיבט התאורטי מועט ומפוזר יותר, וחסרונו מורגש. במחקר-העל של שלסקי (1997) נסקר בקצרה הוויכוח בין הפרדיגמה הפונקציונליסטית-מבנית של רוזנר לבין הפרשנות הפלורליסטית המודרנית (או הפוסט-מודרנית) של בן-רפאל. אברהמי (2002, עמ' 7-18), נתלה

בהאברמס, עסק ב"הון חברתי" על-פי בורדייה, פוטנס וקולמן וניתח את ממצאיו על-פי מושגי הגלובליזציה, ההעצמה והשינויים החברתיים-ארגוניים באשר הם. רביד (1999) פיתח מודל פרשני לניתוח השינויים הנורמטיביים והערכיים בקיבוץ, בעיקר על סמך המושגים "ערך סכמטי" ו"פרשנות מחדש" של אסא כשר, ולא נדרש לתאוריות קיבוציות. רוזוליו (1999) וחכים (2009) נסמכו על תאוריות כלכליות שונות. "הקיבוץ: סיכון ההישרדות" קשור אפוא במישרין ובעקיפין לכל יתר המחקרים שנעשו על השינויים בקיבוץ למן המשבר הכלכלי-חברתי הגדול של שנות ה-80 במאה ה-20. מלבד עצם עדכנותו וביסוסו התאורטי המקיף, הנשען על נדבכים קודמים, ניכרות בספר מרבית אמות המידה הנדרשות להערכה חיובית של מחקרים אלו: הוא עוסק במכלול השינויים בקיבוץ, מבפנים ומבחוץ, תוך הסתמכותו על אינפורמנטים קיבוציים רבים ומגוונים ככל האפשר. סקירה זו של הספר מאפשרת להתבונן בו כספר בפני עצמו וכהמשך לרצף חיבוריהם של בן-רפאל ועמיתיו, המלווים בהתמדה את תולדות הפרק האחרון (נכון לעכשיו) בסיפורו של הקיבוץ. הסקירה אף מסייעת להשוותו למחקרים העיקריים האחרים העוסקים בשינויים שחלו בקיבוץ של ימינו ובוחנת את כל המחקרים הללו על-פי אמות מידה אחידות.

מקורות

- אברהמי, א' (2002). "חסר לי צחוקם של ילדים": קיבוץ 2000 בעיני חבריו. רמת אפעל: יד טבנקין.
- אשוש, י' ורפפורט, ט' (1999). שינויים על כף המאזניים. רמת אפעל: יד טבנקין.
- בן-רפאל, א' (1986). קדמה כנגד שוויון – ריבוד ושינוי בקיבוץ. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מכון גולדה מאיר לחקרי עבודה וחברה.
- בן-רפאל, א' (1996). מהפכה לא טוטלית. רמת אפעל: יד טבנקין.
- בן-רפאל, א' ואברהמי, א' (1994). חושבים קיבוץ – שיח אנשי אקדמיה, חוקרים וראשי התנועה. רמת אפעל: יד טבנקין.
- בן-רפאל, א' וטופל, מ' (2009). הקיבוץ על דרכים מתפצלות. ירושלים ורמת אפעל: מוסד ביאליק ויד טבנקין.
- חכים, ר' (2009). הקיבוצים בישראל: מבט היסטורי-כלכלי. גבעת חביבה: יד יערי.
- טופל, מ' (2005). המנהלים החדשים – הקיבוץ על דרך אחרת. שדה בוקר ורמת אפעל: מכון בן-גוריון והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, יד טבנקין.
- לביא, צ' (1991). עיונים בחינוך עכשווי. קריית ביאליק: אח.
- מעוז, י', אפלבוים, ל' וטופל, מ' (עורכים) (2006). אופקים בגיאוגרפיה, 66: התמורות בקיבוץ (גיליון נושא).
- רביד, ש' (1999). נורמות וערכים – המשכיות או מהפכה. תל אביב ורמת אפעל: הקיבוץ המאוחד ויד טבנקין.

רוזוליו, ד' (1999). השיטה והמשבר – משברים, הסדרים ושינויים בתנועה הקיבוצית. תל אביב: עם עובד.

רוזנר, מ' וגץ, ש' (1996). הקיבוץ בעידן של שינויים. תל אביב וחיפה: הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת חיפה.

שלסקי, ש' (1997). תמורות בקיבוץ בראי המחקר – ממצאי מחקרים ומשמעויותיהם. גבעת חביבה: יד יערי.

Bettelheim, B. (1969). *The children of the dream*. New York, NY: Macmillan.